

PRAKTIJK

# Goede uitvoering van rituelen

**Rituelen in de laatste levensfase zijn van groot belang. Maar hoe voer je die op goede wijze uit? Erik Olsman en Marie-José Gijsberts staan in dit artikel stil bij die vraag.**

Door dr. Erik Olsman  
 en prof. dr. Marie-José  
 Gijsberts

Proosten tijdens een diner, een ontgroeningsritueel bij een studentenvereniging, het plaatsen van een ooeivaar in de tuin bij een geboorte: dit zijn rituelen, symbolische handelingen die ons helpen stil te staan bij een transitie.<sup>1,2</sup> Ook in de laatste levensfase komen rituelen voor. Zo gaan hospicepatiënten soms nog één keer terug naar hun eigen huis om een laatste groet te brengen. Of medisch specialisten schrijven een kaart voor hun patiënt, als zij deze terugverwijzen naar de huisarts. En voorafgaand aan palliatieve sedatie nemen naasten afscheid van hun geliefde met woorden en/of gebaren. Sommige rituelen vragen om begeleiding, wat een vorm van spirituele zorg is.<sup>3</sup>

De richtlijn *Zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase* stelt dat iedere zorgverlener, naast aandacht voor zingeving, in een aantal gevallen ook spirituele begeleiding kan bieden.<sup>4</sup> Omdat bij de herziening van de richtlijn werd gestreefd naar onderbouwing door evidencebased onderzoek en practice, bespreekt de richtlijn echter niet hoe rituelen het best begeleid kunnen worden. Door toe te lichten wat rituelen zijn en welke waarden bij de begeleiding centraal staan, hopen wij zorgverleners in dit artikel te ondersteunen bij hun reflectie op een goede uitvoering van rituelen.

## Nieuw perspectief

Een patiënt voelde zich gekleineerd door haar vader. De geestelijk verzorger hielp haar om haar woede op te schrijven; uitspreken bleek te eng. Toen hij de keer daarop voorstelde om het papier ritueel te verbranden, vond ze dat een goed idee. (Tip: let wel op het brandalarm.) Het markeerde voor haar de breuk met het verleden van haar dominante vader en het ritueel hielp om emoties uit te drukken en te kanaliseren. Tegelijk gloorde de hoop van een nieuwe toekomst, waarin ze op een bevrijde manier in relatie tot haar vader kon staan. Dit laat een ander kenmerk van het ritueel zien, namelijk dat het ritueel een nieuw perspectief kan doen oplichten, waaruit blijkt dat een negatief verleden geen noodlot hoeft te zijn.<sup>5</sup> Kortom, rituelen kanaliseren de emoties die door de breuk met het verleden worden opgeroepen, maar ze wijzen ook vooruit naar een hoopvolle toekomst. Het gebruik van rituelen kan ook zinvol zijn voor zorgverleners.<sup>6,7</sup>

## Ruimte

Een huisarts bezocht een man met ongeneeslijke kanker thuis. Tijdens de koffie bleek dat de vader en zijn twee zoons zich moeilijk uitten richting elkaar, wat het drietal betreurde. De arts vroeg hen na te denken over het volgende: 'Ik ben jou dankbaar, omdat jij...' Ze mochten iets opschrijven, een muziekstuk uitzoeken, een voorwerp zoeken, et cetera. Toen het moment daar was, bracht één zoon een bloem mee. Hij overhandigde die aan zijn vader en lichtte toe:

Adobe Stock



“... omdat jij me zo vaak hebt laten opbloeien in mijn leven.” Hij schoot vol: “Maar het is moeilijk dat jouw blaadjes steeds meer afvallen.” De bloem verbeelde het leven op twee manieren: de bloem verwees naar de bloei van het leven van de zoon maar ook naar de vergankelijkheid van het leven van de vader. Deze verbeelding van het ritueel gaf speelruimte<sup>8</sup> om te zeggen wat moeilijk was om direct te zeggen. Binnen deze ruimte konden de vader en zijn zoons hun verbondenheid op een nieuwe manier ervaren.

### Kracht

Een voorbeeld van een goede uitvoering is een verpleegkundige die een uitgeleide in een hospice begeleidde. Ze was zichtbaar geraakt toen een familielid tijdens haar woorden in huilen uitbarstte. Ze verwoordde: “We vinden het moeilijk om hier te staan!” Ze nam een korte stilte, herpakte zich en las een gedicht. Ze erkende dat zowel de naaste als zij zelf geraakt waren, maar benoemde dit en wist zichzelf te herpakken. Daarvoor is nodig, zo laat het voorbeeld zien, dat een ritueelbegeleider (fysiek en mentaal) stevig staat, waardoor deelnemers zich tijdens het ritueel durven toevertrouwen aan de begeleider. Dit vergt van de begeleider ook dat deze structuur biedt aan de deelnemers, bijvoorbeeld door zorgvuldig voor te bereiden en deelnemers vooraf toe te lichten wat er op welk moment gebeurt. De begeleider kan daarbij ook voorstellen doen, waardoor deelnemers op actieve(re) manier kunnen participeren, wat belangrijk is.<sup>9</sup> Het is als een rivier die stroomt: de ritueelbegeleider markeert de grenzen van de bedding, waardoor het water – soms de tranen – hun gang kunnen gaan binnen de bedding, in het vertrouwen dat het water de zee bereiken zal.

### Kwetsbaarheid

Het voorbeeld laat ook zien dat de ritueelbegeleider kwetsbaar moet (durven) zijn. Dan kunnen de kwetsbaarheid en emoties van de deelnemers ook ruimte krijgen. Bovendien veronderstelt de kwetsbaarheid ook flexibiliteit om in te spelen op onverwachte dingen. Als iemand in huilen uitbarst, moet de begeleider niet als krachtige, kille kikker de structuur van het ritueel handhaven. Dan wordt juist flexibiliteit gevraagd om dit op te kunnen nemen in de huidige structuur, bijvoorbeeld door het te benoemen, zoals de verpleegkundige deed.

Het mag duidelijk zijn dat kracht en kwetsbaarheid even belangrijk zijn. Deze paradox is te begrijpen als een schipper (ritueelbegeleider) die de koers bepaalt en de touwtjes in handen heeft en houdt. Maar deze kan de touwtjes ook laten vieren en een omweg maken, als de situatie daarom vraagt.

### Deïstitutionalisering

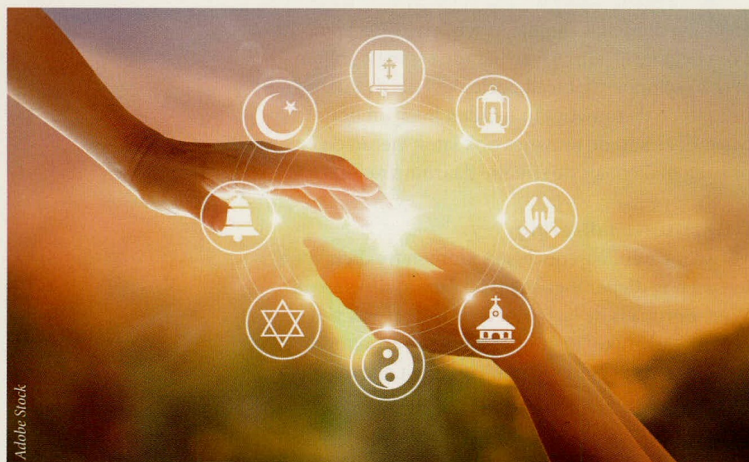
Voordat we enkele conclusies kunnen trekken, moeten we nog dieper ingaan op religieuze rituelen. In West-Europa is de laatste decennia de plaats van religie en (kerkelijke) instituties voor een groot deel vervangen door persoonlijke spiritualiteit en zingeving: niet de kerk, het humanistisch verbond, of een ander instituut bepaalt de kaders van zingeving, maar het individu bepaalt wat betekenisvol voor hem of haar is.<sup>10,11</sup> Zo kan iemand bijvoorbeeld aan yoga doen en een zonnegroet brengen, zonder zichzelf tot de hindoeïstische of boeddhistische traditie te rekenen. Deze verandering impliceert dat instituten niet langer de vanzelfsprekende bezitters van religieuze rituelen zijn, noch hun gezanten de vanzelfsprekende uitvoerders ervan. Dat heeft gevolgen voor wie een religieus ritueel kan en mag begeleiden.

### Voorbeeld

Een voorbeeld van een christelijk ritueel in de laatste levensfase is de ziekenzalving. Sommige patiënten willen op deze manier vorm geven aan de overgang naar de laatste levensfase, maar niet (meer) volgens de ‘klassieke’ lijnen. De verwijzingen naar genade, zonden en heil hebben voor hen minder, of een andere, persoonlijke betekenis gekregen. Daardoor heeft het voor hen vaak geen meerwaarde om een priester of predikant het ritueel te laten begeleiden. Dat roept vervolgvragen op: wie wil een ‘ziekenzalving nieuwe stijl’ ontwikkelen en begeleiden? En welke competenties heeft de begeleider nodig? Wij hebben in dit artikel geprobeerd enkele competenties te beschrijven. Maar een kritische vraag blijft of je als geestelijk verzorger of andere zorgverlener een ritueel wilt begeleiden dat uit een andere bron voortkomt dan je eigen bronnen. Verder vergt de ontwikkeling van ‘ziekenzalving nieuwe stijl’ ook kritische doordenking: welke elementen houdt je vast en welke laat je varen en waarom? Kortom, meer vragen dan antwoorden, die we hier niet kunnen beantwoorden en waarover elders meer informatie te vinden is.<sup>8,12,13</sup>



## PRAKTIJK



*Dr. Erik Olsman is geestelijk verzorger bij hospice Bardo in Hoofddorp, universitair docent en onderzoeker medische ethiek bij de sectie Ethiek & Recht van het Leids Universitair Medisch Centrum in Leiden en lid van de EAPC Reference Group Spiritual Care in Palliative Care, European Association for Palliative Care.*

*Prof. dr. Marie-José Gijsberts is voorzitter van de EAPC Reference Group Spiritual Care in Palliative Care, European Association for Palliative Care, kaders arts palliatieve zorg, specialist ouderengeneeskunde en visiting professor End-of-Life Research Group aan de Vrije Universiteit Brussel in België.*

### Conclusie

Rituelen in de palliatieve zorg kunnen perspectief bieden op een hoopvolle toekomst en kunnen de emoties, die horen bij de breuk met het verleden, kanaliseren. Verder schept de symboliek van het ritueel ruimte voor nieuwe verbondenheid met de situatie, anderen en zichzelf. Een goede begeleider van rituelen bezit kracht om het ritueel in goede banen te leiden en de kwetsbaarheid om emoties er te laten zijn en, waar nodig, het ritueel ter plekke iets aan te passen. De begeleider kan op het eigen handelen reflecteren door de kenmerken van rituelen over de eigen praktijk te leggen, of door bijvoorbeeld collega's te vragen feedback te geven over de eigen kwetsbaarheid en kracht tijdens de uitvoering van het ritueel.

Uiteraard blijven er nog vragen liggen, waarop we slechts kort konden ingaan. Bovendien is er nog meer te zeggen over de praktische uitvoering van rituelen, bijvoorbeeld rondom de non-verbale communicatie, zoals intonatie en lichaamshouding, of de keuze van gebaren, woorden, beelden, muziek of geuren. Tegelijk zijn dat onderdelen die beter in de praktijk geoefend kunnen worden, juist omdat de afstemming per situatie verschilt. Belangrijk blijft daarbij dat een ritueel de betrokkenen helpt om stil te staan bij wat de transitie voor hen betekent. •

### Literatuur

1 Menken-Bekius C. De rituele dimensie van supervisie. In: Regouin W & Siegers F (eds.),

Supervisie in opleiding en beroep. Verzameling tijdschriftartikelen uit de periode 1983-2002 (pp. 155-67). Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2005.

- 2 Turner V. 1977. Variations on a theme of liminality. In: Moore S & Myerhoff B (eds.), Secular ritual (pp. 36-52). Amsterdam: Van Gorcum.
- 3 Gijsberts MJ, Liefbroer AI, Otten R, Olsman E. Spiritual care in palliative care: a systematic review of the recent European literature. *Med Sci* 2019; 7(2): 25.
- 4 IKNL. Zingeving en spiritualiteit in de palliatieve fase. Landelijke richtlijn, versie 2.0, 2018. [www.Pallialine.nl](http://www.Pallialine.nl).
- 5 Jongsma-Tielemans N. Rituelen: speelruimte van de hoop. Wat rituelen (ons) doen. Kampen: Kok, 2002, p. 229.
- 6 Montross-Thomas LP, Scheiber C, Meier EA, Irwin SA. Personally meaningful rituals: a way to increase compassion and decrease burnout among hospice staff and volunteers. *J Palliat Med* 2016; 19(10): 1043-50.
- 7 Running A, Woodward L, Girard D. Ritual: the final expression of care. *Int J Nurs Pract* 2008; 14(4): 303-7.
- 8 Körver S. Het ritueel als een huis met vele kamers. Interreligieuze samenwerking en geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2017; 20(86): 24-33.
- 9 Søfting GH, Dyregrov A & Dyregrov K. Because I'm also part of the family. Children's participation in rituals after the loss of a parent or sibling. A qualitative study from the children's perspective. *OMEGA - J Death Dying* 2016; 73(2): 141-58.
- 10 Heelas P, Woodhead L. The spiritual revolution. Why religion is giving way to spirituality. Oxford: Blackwell, 2005.
- 11 Sengers E (eds.). Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950. Hilversum: Verloren, 2005.
- 12 Walker A, Breitsameter C. The provision of spiritual care in hospices: a study in four hospices in North Rhine-Westphalia. *J Relig Health* 2017; 56(6): 2237-50.
- 13 Liefbroer AI, Olsman E, Ganzevoort RR, van Etten-Jamaludin FS. Interfaith spiritual care: a systematic review. *J Relig Health* 2017; 56(5): 1776-93.